

⁷³ Там же.

⁷⁴ Бобровский П.И. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – С.52.

⁷⁵ Хіхляч Б. Історія УГКЦ на Східному Поділлі в першій половині XIX ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 р. – Кн.І. – Л., 2006. – С.631.

⁷⁶ Цит. за: Яременко В. Навернення в православ'я наприкінці XVIII – в 60-х роках XIX ст. (за матеріалами Подільської духовної консисторії) // Там само. – С.671.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.357.

⁷⁹ Бобровский П.И. Подготовка реформ в русской греко-униатской церкви (1803–1827 гг.). – С.33.

⁸⁰ Там же. – С.34.

⁸¹ Бобровский П.И. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – С.80–81.

⁸² Там же. – С.81.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Історія релігій в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.236.

⁸⁵ Сосно В. Методи «возз'єднання» білоруських селян-уніатів // Берестейська унія (1596–1996): Ст. й мат. – Л., 1996. – С.111.

The article analyzes the reasons, nature and the results of internal transformation the Uniat Church in the light of ethnoreligious policy of Russian autocracy in the period of ruling the Emperor Alexander I.

Н.А.Котельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ГУБЕРНСЬКОМУ ЗЕМСЬКОМУ ЗІБРАННІ (1868–1879 рр.)

Публікація присвячена основним напрямкам діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві. Особливу увагу приділено дослідженню проектів реформ І.Петрункевича у галузі продовольчої безпеки, міграції малоземельного селянства, формування справедливої податкової політики на основі статистичних досліджень, розвитку народної освіти. Акцентовано увагу на прогресивних ініціативах політика щодо запровадження емеритарного забезпечення земських службовців і професіоналізації політичної діяльності земських депутатів.

Громадська діяльність Івана Петрункевича (1843–1928 рр.) є малодослідженою темою української історії другої половини XIX ст. А тим часом його практична робота у представницьких установах Чернігівської губернії яскраво відображає всі аспекти розвитку земсько-ліберального руху, конкретні приклади реформаційних рішень багатьох проблем повітів губернії, що викликає значний краєзнавчий інтерес. Відтак дослідження діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві є актуальним як із соціально-економічних, так і з історико-краєзнавчих міркувань.

Восени 1868 р. І.Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства, яке, своєю чергою, обрало його своїм представником – гласним Чернігівського губернського земства. Відтоді і розпочалась активна гро-

* Котельницький Назар Анатолійович – аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

мадська діяльність І.Петрункевича у губернському земстві. Отже, спробуємо окреслити найважливіші напрями депутатської діяльності цього політика.

На засіданні губернського земства, що відбулося 26 листопада 1869 р., розглядалося питання перспективи відкриття земської банківської контори. Виступаючи на ньому, І.Петрункевич озвучив своє бачення цієї проблеми. Зокрема, він зауважив, що відкриття контори заморозить процес створення самого земського банку. Іван Ілліч наголосив, що до часу відкриття банку банківський капітал контори може бути витрачений на комерційні операції і до банку він зможе надійти лише після завершення цих операцій. При всьому цьому комерційний характер контори принципово не відповідає прагненням земського зібрання, що ставить за мету не свій комерційний прибуток, а турботу про розвиток земельного господарства селян і промисловості губернії¹.

27 листопада 1869 р губернське земство знову повернулося до проблеми відкриття земського банку. Виступаючи на ньому, І.Петрункевич заявив, що за умови сплати прибутків комітету громадської опіки, залучення цих коштів до капіталу майбутнього банку може дорого обійтися цій установі і спонукати банк до суттєвого підвищення відсоткових ставок по кредитних операціях. Відповідно, це означатиме поступову втрату головного призначення банку – системного зниження вартості кредитів для громади. Обговорюючи це питання, губернське земство прийняло рішення про передачу до активів майбутнього земського банку капіталів із комітету громадської опіки².

Зазначимо, що увага І.Петрункевича до перспективи створення земського банку Чернігівської губернії не випадкова. Ця банківська установа у майбутньому, на думку політика, виконуватиме дуже важливі фінансові функції, що матимуть першочергове значення для земства. З одного боку, майбутній земський банк виконуватиме операції із фінансового забезпечення автономного існування органів місцевого самоврядування, що сприятиме більшій незалежності земських установ від губернської адміністрації. Із другого, – банківська установа повинна стати центром фінансових операцій для реалізації торговельно-економічних і кредитних операцій, перш за все, для селянської громади губернії, тим самим забезпечивши прогрес дрібного кредиту та системи ощадно-позичкових товариств у провінції. Звідси і наполеглива позиція І.Петрункевича щодо формування системи інструментів для ґрунтового зниження вартості кредитів. На жаль, консервативна більшість земства не сприйняла такого підходу, і капіталістичний прогрес у цій сфері було значно загальмовано, що й призвело до довготривалої політичної боротьби, хоча б за поступову еволюцію системи економічних відносин на рівні провінції.

25 жовтня 1870 р. на засіданні губернського зібрання І.Петрункевич виступив із пропозицією щодо поліпшення роботи земства. Розглядаючи питання строків скликання губернського зібрання, він зауважив, що головною причиною малої кількості депутатів у земстві є не питання комфортабельності прибуття депутатів у Чернігів восени, а законодавчі акти, які забороняють давати матеріальну нагороду губернським депутатам, а повітові земства мають обмежену кількість кандидатів. Іван Ілліч висловив розуміння того, що до губернського земства за таких умов можуть бути обрані лише забезпечені особи, для яких поїздки до Чернігова є матеріально неважкими. І.Петрункевич допустив, що у число депутатів можуть потрапити люди, для яких комфорт – головніше за обов'язок, а користування своїми правами – головна мета. Тому він наголосив, що необхідно відмінити закон, який забороняє матеріальну винагороду губернським депутатам³.

Одним із головних пріоритетів громадської діяльності політик уважав роботу у представницьких установах. Саме тому парламентська діяльність, навіть на рівні провінції, повинна мати чітку політичну структуру й правову основу. Виходячи із цього, І.Петрункевич наполягав на професіоналізації політичної діяльності шляхом впровадження матеріальної винагороди праці депутатів провінційного парламенту, тим самим звільнивши земство від надмірної кон'юнктури і стимулюючи розвиток багатопартійного парламентаризму.

27 жовтня 1870 р. губернське земство розглянуло ініціативу Борзнянського повітового земства про надання у тимчасове користування земству нікому неналежної землі, яка під час розмежування губернії виявилася майже в усіх селах, і, за відсутності власника протягом 10 років, переходить у власність державної казни з метою, щоб доходи, отримані із цих земель, були б направлені на задоволення потреб народної освіти. Ця ініціатива викликала жваві дискусії. Виступаючи з промовою із цього питання, І.Петрункевич зауважив, що земству, як представнику всіх місцевих потреб, доцільніше вирішувати питання використання доходів від земельних наділів, які становлять у Борзнянському повіті від 1200 до 2000 руб. Тимчасові труднощі, які можуть виникнути при заявці прав на землю власниками, наголосив виступаючий, можуть бути ліквідовані процедурою здачі в оренду цих невідомих земель на короткі терміни. Що ж стосується юридичної сторони питання, то політик заявив, що не бачить причин, чому б охорону цієї нікому неналежної власності не доручити земству до появи заявок законних власників. Після обговорення цього питання губернське земство більшістю голосів (32 проти 5) визнало цю проблему недостатньо вивченою, і, за пропозицією лідера консервативного дворянства Г.Галагана, залишило питання відкритим до подальшої розробки⁴.

Отже, ініціатива ліберальної групи І.Петрункевича поставила питання про фактичну передачу прибутків від маєтків невідомих власників, а такими у більшості були збанкрутілі дворяни, у казну земства, тобто, представницької громадської установи. Уже ця перша ініціатива лібералів викликала дуже неоднозначне сприйняття дворянського соціуму і губернської влади. Саме тому це питання було усунуто від конкретних практичних рішень аж до 1874 р.

На цьому ж засіданні, 27 жовтня 1870 р., відбулися події, що свідчили про фактичне створення ліберальної опозиційної партії І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві.

Губернська земська управа подала на розгляд зібрання звіт щодо продовольчої безпеки у Суразькому і Мглинському повітах Чернігівської губернії. Звіт свідчив про катастрофічну ситуацію у цих повітах у сфері продовольчого забезпечення. Для вивчення цього питання управа надіслала своїх представників та офіційний запит про характеристику ситуації до повітових управ. У результаті проведеної роботи управа дійшла таких висновків: 1) становище селянства дуже складне і межує із загрозою появи голоду, щодо продовольства, то необхідна постійна увага влади і земства; 2) продовольча дотація не є засобом, що може дати якісні результати; 3) відтермінування викупних платежів селян не допомагає вирішити продовольчу кризу; 4) необхідно запровадити корінні заходи: привести у відповідність суму викупних платежів і дійсну реальну ціну викупленої землі, прибутковість якої повинна складати готівкові кошти селян.

Виходячи із цього, губернська управа з ініціативи ліберальної групи запропонувала губернському земству затвердити цілий комплекс реформ щодо

поліпшення продовольчої ситуації: 1) терміново і рішуче ініціювати системне зниження викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян у залежності від прибутковості їх земельних наділів; 2) обрати надзвичайну особливу комісію земства, яка б розглянула ситуацію, що склалась, і збирала б усі необхідні дані для вирішення проблеми урядом; 3) відкрити губернській управі кредит на суму 5000 руб. сріблом для витрат, які необхідні для стабілізації становища⁵. Конкретні практичні пропозиції управи мали якісно реформістські і багато у чому радикальні ознаки. Лідером губернської управи був член ліберальної групи О.Карпинський, а більшість управи складалася з ліберальних депутатів. Проект управи, волею-неволею, стимулював консолідацію ліберально налаштованих депутатів і викликав першу серйозну політичну сутичку консерваторів та лібералів у земстві. План реформ у продовольчому питанні мав проселянський характер, але з погляду дворянсько-бюрократичного середовища був радикальним і неприпустимим. Вимога зниження викупних платежів для селян означала катастрофу економічної системи самодержавства і великого помісного дворянства у перше 20-річчя після відміни кріпосного права. Саме ідея зниження викупних платежів сприяла появі неадекватної оцінки діяльності лібералів, зокрема звинувачень у пропаганді соціалізму й агітації революційних перетворень. Конфлікт інтересів у царині продовольчого питання, на нашу думку, слід вважати не тільки початком міжпартійної політичної боротьби у губернському земстві, а й початком боротьби персонально проти І.Петрункевича. Продовольче питання набуло вагомого резонансу, і 30 жовтня 1870 р. губернське земство знову повернулося до розгляду цієї проблеми.

Засідання перетворилось у політичне протистояння ліберальної та консервативної партій. Голова губернського зібрання виступив із промовою з приводу доповіді губернської управи щодо питання народного продовольства. Зокрема, він заявив, що заходи, запропоновані управою, не можуть бути допущені, що зниження викупних платежів для селян є виключно питанням зміни державних законодавчих актів, а відтак не може бути у компетенції земських установ. Питання дослідження стану справ у 2-х проблемних повітах, наголосив голова, уже вирішено: начальник губернії вже прийняв рішення про детальне дослідження становища, що склалося. Відтермінування викупних платежів селян уже здійснено. Саме тому, резюмував він, лише питання надання кредиту управі може бути розглянутим.

Після такої категоричної заяви голови земства слово взяв І.Петрункевич, який зауважив, що, поважаючи закон, він підкориться розпорядженню голови зібрання. Однак, оскільки розпорядження не дозволяє виконати мої повноваження як губернського гласного, взявши на себе зобов'язання піклуватися про народний добробут, а обговорення питання щодо народного продовольства у такому вигляді, який змалював голова зібрання ні до чого не призведе, я знімаю із себе свої повноваження і залишаю губернське земство. Слідом за І.Петрункевичем у відставку подали голова губернської управи О.Карпинський і члени управи Г.Волк-Карачевський та К.Перепеліцин⁶.

Як бачимо, політичне протистояння переросло у гостру сутичку ідеологічних опонентів, що завершилася відставкою І.Петрункевича і його соратників по ліберальній партії зі складу губернської управи, та демонстративним залишенням зали засідань на знак протесту. Більше того, 11 депутатів губернського земства, солідаризуючись із думкою управи щодо продовольчого питання, подали письмову заяву-протест, в якій зазначалося: 1) виходячи з того, що доповідь управи була розроблена на основі офіційної інформації і даних відповідних адміністрацій; 2) беручи до уваги той факт, що дис-

кусії з приводу доповіді почались у зібранні в останній момент; 3) виходячи з того, що доповідь була визнана актом проти корінних державних законів; 4) беручи до уваги, що голова зібрання не допустив обговорення доповіді по 2-х аспектах: зниження викупних платежів і створення особливої земської комісії; 5) визнаючи, що жоден із заходів не був спрямований на зміну державного законодавства; 6) визнаючи, що пропонуване зниження викупних платежів відповідає аналогічним заходам на півночі і південному заході Російської імперії; 7) виходячи з того, що земства мають право піклування перед урядом щодо місцевих потреб; 8) визнаючи, що, на наше переконання, продовольче питання у 2-х згаданих повітах не можна вирішити без зниження викупних платежів та 9) оскільки голова зібрання не дозволив обговорення доповіді управи, позбавляючи нас права і можливості виконувати наші повноваження, як членів губернської управи і зібрання, – ми, не бажаючи брати на себе відповідальність за недостатність заходів щодо ліквідації продовольчої кризи, відмовляємося від посад голови і членів губернської управи, а також від участі у засіданнях губернського земства, – заявили депутати. Протест підписали: О.Карпинський, Г.Волк-Карачевський, К.Перепеліцин, А.Рашевський, С.Зінченко, М.Нехаєвський, М.Миклашевський, А.Якубович, М.Імшенецький, В.Тарновський, І.Петрункевич⁷. Наведений поіменний список підписантів протесту і категоричний стиль документа яскраво ілюструють опозиційність депутатської групи І.Петрункевича та її фактичне перетворення у партійну фракцію.

Така демонстративна й досить радикальна позиція групи І.Петрункевича мала успіх, і вже 2 листопада 1870 р. губернське земство розглянуло пропозиції управи з питань продовольчої безпеки і затвердило наступні рішення: 1) негайно просити уряд про прийняття необхідних заходів щодо поліпшення становища селян 2-х кризових повітів із питання грошових повинностей і виплат; 2) призначити комісію для дослідження становища населення у цих повітах; 3) клопотання уряду направити, не чекаючи результатів дослідження комісії. Отже, вимоги лібералів все ж було почуто, але вже після того, як вони залишили губернське земство⁸.

11 липня 1871 р. на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земства І.Петрункевич знову був приведений до присяги гласного земства⁹. Причиною повернення Івана Ілліча до зали засідань, на нашу думку, став розгляд земством губернії надзвичайно важливої проблеми – проекту змін загальнодержавної податкової системи. Звісно, І.Петрункевич не міг обійти увагою це питання, оскільки податкова реформа була цementsуючою складовою економічної програми ліберального осередку губернського земства. Саме тому він вважав за необхідне повернутися до земства, щоб запропонувати якісно новий проект податкової реформи у губернії.

На цьому ж засіданні було розглянуто доповідь губернської земської управи з приводу державного проекту закону про заміну подушних податків і зборів подвірними зборами та поземельним податком. Уряд, направляючи проект закону у провінцію, намагався з'ясувати позицію місцевого самоврядування з цього питання і заручитися підтримкою проурядово налаштованої громадськості. Державний проект викликав широке й конструктивне обговорення проблеми.

І.Петрункевич виступив із промовою щодо питання реформування податкової системи губернії. Посилаючись на висновки, надані Борзнянською повітовою земською управою, яка розглянула урядові пропозиції, політик вказав на те, що у доповіді губернської управи, котра пропонує впровадження прибуткового податку, чітко не визначено економічного терміна «при-

бутковість». Діяч озвучив свою згоду з думками Борзнянської управи, і наголосив, що податок повинен бути запроваджений на прибутки від усього комплексу майна як рухомого, так і нерухомого. Щодо прибутків від особистої праці, то, обговорюючи питання про прямий податок, нам не можна забувати про існування цілого комплексу непрямих, опосередкованих податків, – зазначив І.Петрункевич. Ці податки, що сплачуються з предметів споживання, являють собою, на переконання політика, податок на особисту працю. Якщо ми ще раз оподаткуємо прибутки від особистої праці прямим податком, то ця праця буде оподаткована фактично двічі, – заявив І.Петрункевич.

Крім того, Борзнянська повітова земська управа вказала на те, що значні капітали, які мають можливості використання більш прогресивного способу виробництва, отримують відносно більші прибутки, а тому ідеали справедливості вимагають, щоб податки збільшувалися прогресивно, тим більше, що для багатой людини сплата податків на практиці являє собою значно легшу процедуру, ніж для людини бідної: пропорційний податок, у дійсності, є зворотно прогресивним, – зазначив діяч. Не можна також, наголосив політик, не звернути увагу на необхідність негайного впровадження фіксованого мінімуму прибутків, неоподаткованого прямими податками. Цілком очевидно, що оподатковується саме та частина прибутків, яка необхідна для фізичного існування людини. Відтак це означає, що сплачуються податки з вільного доходу людини, а саме знаряддя виробництва. Тобто, наголосив І.Петрункевич, якщо запропонувати прямий податок і на знаряддя виробництва, поряд з опосередкованими податками і податком на майно, то ми отримаємо запровадження вже не подвійного, а потрійного оподаткування бідніших верств платників податків. Крім усього, при оподаткуванні наших селян нам конче необхідно врахувати наявність системи викупних платежів, оброчно-натуральних повинностей, які справно намагаються сплачувати селяни. Що стосується викупних платежів, то на них не можна дивитись як на результат приватної, добровільної комерційної угоди між селянами та їх колишніми власниками. Кріпосне право було запроваджено державою, а не суспільством, – заявив І.Петрункевич. Державою ж і були скасовані ці «нововведення». При цьому відносини селян із придбаною ними землею були визначені у законодавчому порядку. Саме тому викупні платежі являють собою ніщо інше, як державний податок, поширений на різний спектр майна, – відзначив оратор¹⁰.

Промова І.Петрункевича викликала дискусії, і після тривалого обговорення губернське земство більшістю голосів висловилося проти: а) визначення найменшого розміру прибутку для оподаткування; б) запровадження прогресивного за ступенем зростання доходів податку; в) виключення з реєстру предметів оподаткування доходів, які були отримані особою працюю.

Губернське земство, глибоко співчуваючи основній думці урядового проекту щодо відміни нині діючого подушного податку, але, вважаючи спосіб перекладення податків на землі і маєтки, які належать податковим верствам, запропонованим комісією, що не збігаються з реальними потребами населення, постановило: висловитися на адресу уряду з думкою про необхідність сплати прямих податків усіма без винятку верствами суспільства з тією метою, щоб цей податок був розподілений у залежності до цифр чистого прибутку кожного платника податків, причому з доходів, які отримуються селянами, повинні бути виключені викупні й оброчні платежі. Губернське земство на адресу уряду висловило сподівання, що при остаточному вирішенні цієї проблеми, уряд не відмовиться від участі у розв'язанні питань

ня персон, які знайомі з потребами й економічними умовами усіх місцевостей Чернігівської губернії¹¹.

Таким чином, улітку 1871 р. І.Петрункевичем був оприлюднений авторський проект податкової реформи у Чернігівській губернії. Суть реформаторських ініціатив політика полягала у тому, щоб запровадити два якісно нових, принципових економічних інструменти у податковій політиці – неоподаткований земельний мінімум (аналог прожиткового мінімуму) та прогресивну шкалу податкоутворення, коли сума податків пропорційно зростає поряд із прибутками, і коли податок залежить від величини, якості та рівня прибутковості земельного володіння. Фактично, реформа І.Петрункевича на практиці відображала б принципи соціальної справедливості, адже пропоновані політиком заходи зрівнювали у правах і обов'язках селянський соціум з іншими станами суспільства, при цьому нівелюючи небачено жорсткий податковий прес держави на селянські господарства. Саме тому, на наше переконання, реформа І.Петрункевича була вкрай невідгідна ні владним структурам, ні консервативній громадськості, і, врешті-решт, реформа діяча не знайшла підтримки на губернському рівні. Причини такого ставлення до реформаторської ініціативи політика, на наш погляд, містяться у доповіді Борзнянської повітової управи, яка, дослідивши пропозиції уряду, сформулила власне бачення цієї проблеми.

Основні тези звіту управи зводилися до такого: 1) праця людини не може оподатковуватися; 2) податки повинні бути прогресивними: землі, маєтки, капітали, цінні папери в обов'язковому порядку повинні бути оподатковані; 3) викупні та інші обов'язкові платежі селянства, комплекс економічних повинностей повинні були зараховуватися до загальної суми суспільних податків; 4) усі податки і повинності повинні бути капіталізовані і їх мали сплачувати усі без винятку стани суспільства. Крім цих зауважень, повітова управа вважала за необхідне звільнити 50 тисяч десятин земель повіту від оподаткування, адже ці землі були податковонездатними: цей комплекс земельних наділів був менше 8 десятин на душу, а отже, ці землі були фактично неплатоспроможними. Водночас повітова управа звернула увагу на те, що 70 тисяч десятин землі і велика кількість персон дворянського походження звільнені від оподаткування, а отже, пропоновані управою заходи – інструменти для досягнення соціальної справедливості та громадської рівності¹².

Аналіз пропозицій Борзнянської повітової земської управи свідчить, що зміст податкової реформи І.Петрункевича безпосередньо відображав ідеологічну платформу та політичну програму ліберального осередку губернського земства, які були спрямовані на капіталістичну модернізацію держави. Економічна ж складова податкової реформи політика стане частиною соціально-економічної програми лівого крила земсько-ліберальної опозиції у Російській імперії. Категоричне неприйняття податкової реформи було спричинене, на наше переконання, впровадженням двох принципів – появою фактичного податку на багатство і капітали та зрівняння у правах при оподаткуванні усіх станів суспільства. Ініціативи І.Петрункевича являли собою економічну революцію у провінції, оскільки підривали дуже хитке становище представників панівних верств Чернігівської губернії – дворянського соціуму та консервативного бюрократичного середовища. Реформа була сприйнята як акт неповаги, спрямований на ліквідацію опори самодержавства – великого помісного земельного дворянства, адже пропозиції політика остаточно руйнували і знищували усі економічні преференції вже й так «оскуділої» після відміни кріпосного права корпорації. Інструментальне забезпечення реформи дало підстави «еліті» губернії у майбутньому звинуватити І.Петрункевича у пропагу-

ванні соціалістичних ідей, тим самим ототожнюючи політика з течією радикалів – народників. Окремо слід наголосити, що панівні верстви губернії не змогли вибачити І.Петрункевичу головного – ідеї зрівняння у правах колишніх рабовласників із колишніми рабами.

Ще більшого розмаху набула діяльність І.Петрункевича у губернському земстві у період 1874–1877 рр. Проекти реформ, запропоновані політиком за цей час стали етапними у розвитку земсько-ліберального руху й відображали економічну і соціально-політичну платформу ідеології лібералізму як опозиційної течії у цілому, так і політичної партії І.Петрункевича зокрема.

На засіданні 11 грудня 1874 р. політик виступив із приводу пенсійного забезпечення земських службовців. На його переконання, пенсії потрібно призначати тільки особам, які не є виборними, бо вибрані особи і так мають матеріальний фундамент у вигляді виборчого цензу. Тому зайві витрати у цьому плані будуть тягарем для земства¹³. Позиція І.Петрункевича сприяла початку процесів появи у земстві великого штату професійних службовців із легальним гонораром.

14 грудня 1875 р. губернське земство розглянуло доповідь губернської управи з питань продовольчої безпеки губернії. І.Петрункевич виступив із промовою, присвяченою цій проблемі. Зокрема, він наголосив, що питання, яке нині розглядається, вже не вперше є предметом розгляду губернського земства, тому воно потребує неодмінного вирішення. Він також наголосив, що управа у своїй доповіді дещо інакше розуміє важливість цієї проблеми. Матеріали управи стосуються тих потреб, які виникли нібито випадково. «Я вважаю, – заявив політик, – що, якщо звертатися до уряду з клопотаннями про місцеві потреби, які далеко не є випадковими, а такими, що стали наслідком створених обставинами життя економічного устрою краю, нам необхідно у своєму клопотанні вказати і довести, що далеко не випадковим є спосіб доведення до злиденного існування прошарку дрібних власників нашого краю. Ці явища на півночі губернії відбуваються через малу продуктивність ґрунтів, вкрай високі податки, невідповідність процедур оцінення земель у царині викупних операцій і якісних характеристик усіх видів ґрунтів. Відтак таким постійним явищам тимчасовими заходами допомогти неможливо».

У своєму виступі І.Петрункевич звернув увагу зібрання і на економічне питання, що виникло у краї, наслідком якого є голод сільського пролетаріату. «У нашій сільській місцевості, – наголосив він, – останнім часом спостерігається факт того, що дрібна поземельна власність починає зосереджуватись у руках середніх і великих землевласників. Цей процес відбувається більшою мірою тому, що внаслідок зростання чисельності населення земель дрібних власників не вистачає для забезпечення землеробської родини. Не знаючи іншої праці, крім землеробської, – підкреслив діяч, – народ шукає вихід у переселенні на південь. Для цього селяни продають земельні наділи, і, не заручившись тими даними, якими уряд обґрунтовує переселення селян на південь і південний схід імперії, вони їдуть шукати там собі землі для використання своєї землеробської праці. Не отримавши повної інформації, переселенці із самого початку зазнають невдач, і, витративши усі ресурси, селянство повертається на Батьківщину. Наслідком усіх цих процесів є поява селянського пролетаріату. Саме тому, – наголосив І.Петрункевич, – необхідно вказати уряду на «білі плями» у законодавстві, що стосуються переселення у південні і південно-східні окраїни імперії, і які полягають у повній відсутності інформації для переселенців про вільні місця заселення, які належать до територій перспективного заселення і малої інформативності правил переселення. Необхідно також довести до відома уряду, що при реально-

му економічному становищі Чернігівської губернії, земство, вичерпавши весь губернський продовольчий капітал, не у змозі задовольнити нагальні потреби населення без запровадження цілісного комплексу економічних заходів. Цими заходами, на моє переконання, повинні стати наступні рішення: 1) необхідно всебічно полегшити будь-якими засобами мешканцям Чернігівської губернії переселення у південно-східну частину Росії, на державні і громадські землі; надати губернській земській управі право на переговори й укладення договору про відведення земель для переселенців із відповідними умовами; полегшити умови процесу переселення шляхом клопотання перед урядом щодо запровадження пільг із виплати недоїмок, які залишалися на платіжному балансі переселенців; дозволити виплату недоїмок селянами на місцях нових заселень; 2) здійснити переоцінку земельних наділів селян, які вийшли з кріпосної залежності, у тих місцевостях губернії, де цінність наділів, а відтак і прибутковість, перевищує їх реальну вартість, особливо у депресивних районах – Мглинському і Суразькому повітах Чернігівської губернії; 3) відкрити губернській земській управі кредит у розмірі 3000 руб. із запасного губернського капіталу з тим, щоб управа терміново запросила до штату земських службовців спеціального агента для збирання відомостей на місці переселення, про більш зручні місцевості для переселення. При цьому, управа повинна проінформувати населення губернії, що всі умови переселення можуть бути надані у повітових управах»¹⁴.

Таким чином, своєю промовою І.Петрункевич запропонував авторський проект вирішення проблем переселення селян Чернігівської губернії. Висловлені політиком ініціативи незабаром стануть класичними постулатами лівого крила земсько-ліберальної опозиції. По-перше, І.Петрункевич дав оцінку продовольчій кризі у губернії. На його переконання, вона стала логічним наслідком неліквідованих протягом багатьох років продовольчих проблем, які у результаті призвели до розорення і зубожіння дрібних земельних власників та появи прошарку пролетаріату у регіоні. Наявність високих податків, малородючі ґрунти, невідповідність між вартістю й оцінкою земель призвели до безвихідної ситуації. На тлі мобілізації землі середніми і великими власниками, зростання народонаселення і появою дефіциту землі відбувається процес обезземелення дрібних власників. Отже, продовольча криза стала фактором кардинальних змін в економіці губернії, адже сама собою криза відображає безсистемність продовольчої політики уряду. По-друге, політик одним із перших на Чернігівщині поставив питання про необхідність термінової допомоги селянам у справі переселення. На переконання І.Петрункевича, процеси переселення були суто вимушеним заходом, оскільки цим кроком селянство намагалось вирішити дві проблеми – хронічного малоземелля і дефіциту продовольства. По-третє, політик запропонував чітку програму реформ, які повинні були впорядкувати міграційні процеси: відведення земель у конкретних районах переселення, відтермінування викупних платежів, переоцінка селянських земель у питанні справедливого співвідношення всіх факторів оцінки, поява можливості отримання необхідної інформації про переселення у земських управах. Усі ці пропозиції стали якісно новою альтернативою політиці уряду, більше того, вони стали базою соціально-економічної програми земського лібералізму у мікрівигляді, яка була репрезентована у губернському земстві. Пропонований комплекс реформ у галузі продовольчої політики викликав жваві дискусії серед земських депутатів. І.Петрункевичу вкотре довелось аргументувати свою позицію.

У своєму черговому виступі політик відзначив, що потреби повторного клопотання управи перед урядом щодо переоцінки відомостей, зібраних у

1869–1870 рр., немає. Ці відомості, зібрані двома різними складами земських комісій, не надають управі потрібного матеріалу, оскільки результати місцевих досліджень суперечать один одному. «Для уряду важливим є те, – на думку діяча, – що 5 років у земстві порушується питання про незадовільність економічного побуту у відомих місцевостях губернії, який, насамкінець, призвів нас, після усіх перепон і прийнятих нами заходів, до клопотання перед урядом. Якщо ж після цього від управи будуть вимагати відомостей, які роз'яснюють стан речей на місцях, то у нас є вчена експедиція Російського географічного товариства, яка готова відповісти на усі поставлені питання, і яку не слід ставити перед фактом наявності програми – вчена комісія краще земської, бо вона без упередженості підійде до справи». Стосовно проблеми переселення, І.Петрункевич категорично наголосив на тому, що у південних повітах Чернігівської губернії повним ходом іде процес формування прошарку людей «де-юре» – власників, а «де-факто» – звичайних батраків, власність яких давно уже перейшла в інші руки, і які з цієї причини повинні шукати вихід зі свого катастрофічного становища шляхом пошуку праці по найму, яка і по оплаті, й у порівнянні із землеробством та фабрично-заводською індустрією вкрай дріб'язкова, якщо проводити паралелі з рівнем заробітної плати на півдні і південному сході Росії. «Саме тому, – наголосив політик, – ми і зобов'язали губернську управу відшуковувати достойні місця для переселення, а також створювати належні умови і надавати необхідну інформацію щодо переселення, тим більше, що повноваження управи не обмежуються бюрократичними землями й очікуванням нового переселенського закону».

У цілому, губернське земство одногослосно затвердило проект реформ І.Петрункевича, і дозволило управі запросити як штатного земського службовця спеціального агента з проблем селянської міграції¹⁵. Таким чином, щоб уникнути проявів недовіри до земських комісій, І.Петрункевич запропонував звернутися за допомогою у дослідженні продовольчої проблеми до експертів із географічного товариства, оскільки воно рівновіддалене як від уряду, так і земства, а тому буде об'єктивнішим у висновках, які відображатимуть реальний стан справ у продовольчій сфері. Що ж стосується процесу самого переселення, то, на думку політика, вкрай необхідно було б усунути вплив чиновництва і представників уряду, адже саме вони були джерелом службових зловживань. Відтак передача проблем переселення у сферу компетенції земства була доцільною, оскільки земські установи були найближче до селянських громад.

На засіданні 11 січня 1877 р. розглядалося питання фінансування статистичного відділення при губернській земській управі. Представники консервативного дворянства почали критикувати саму ідею збільшення видатків для потреб статистиків і піддали нищівній критиці перші результати роботи статистичного бюро. Дійшло навіть до того, що один із лідерів правого крила земства – Л.Жданович подав до управи записку, де діяльність бюро була оцінена як антидержавна та революційна.

І.Петрункевич виступив із промовою з цієї проблеми. Він категорично заявив, що записка Л.Ждановича – політичний наклеп, а губернське земство повинно детально розглянути всі дискусійні питання навколо діяльності статистичного бюро. «Усім відомо, – заявив політик, – що не було жодного засідання земства, де б не ставилася проблема платіжного балансу губернії. Тільки при допомозі статистичного бюро, – наголосив політик, – ми можемо вийти з того важкого становища, в яке ми постійно потрапляємо при обговоренні губернської податкової розкладки, дякуючи тому, що губернія поділена на вкрай різні райони з вкрай різними ґрунтами, які визна-

чають цінність виробленої продукції, а значить – доходи і багатство населення губернії. Не знаючи цього, ми не матимемо більш-менш правильних основ для бюджетної розкладки. Виходячи з вищесказаного, – резюмував І.Петрункевич, – я наполягаю на такому: статистичний опис губернії вкрай потрібен, хоча б для досягнення соціальної справедливості у суспільстві! Ми вже знаємо, що перші спроби бюро вдалі, і можуть бути продовжені. Але програми досліджень можуть бути виправлені не губернським земством, яке не компетентне у статистичній справі, а статистичним з'їздом, який губернська управа планує організувати»¹⁶.

Отже, І.Петрункевич наполягав на продовженні подальших досліджень статистичного бюро губернської управи. Результати цих досліджень, за задумом політика, повинні стати змістовним наповненням реформаційних ініціатив І.Петрункевича у податковій сфері, зокрема, запровадженні прогресивної шкали податкоутворення. Взагалі необхідно зауважити, що «статистичне питання» стало головною причиною обвинувачень земських лібералів у революційній діяльності, адже дослідження статистиків показували реальний стан господарства губернії і були міцним науковим фундаментом для проведення кардинальних реформаційних перетворень. Знаково, що аргументи І.Петрункевича були суто науковими – вони базувалися на даних, передусім, економічної географії і порівняльної статистики. Головною причиною необхідності поглиблення статистичних досліджень політик вважав нагальну потребу справедливої розробки земського бюджету. Саме нерівномірність і розбалансованість податкової системи, на думку діяча, призвели до диспропорційної кризи земського бюджету і появи кричущої соціальної несправедливості, навіть на рівні курії землевласників. У концентрованому вигляді податкова реформа І.Петрункевича зводилася до принципу: чим більше земельне володіння, його цінність, прибутковість, врожайність – тим більші податкові видатки. Цілком очевидно, що подібна ініціатива була сприйнята більшістю дворянства – основними землевласниками, як революційний акт, направлений на остаточне економічне знищення вже і так «оскуділої» корпорації, а значить, і знищення соціальної опори бюрократії і монархічного режиму. На нашу думку, саме спроба І.Петрункевича зазіхнути на привілеї і особливий політичний статус дворянства у системі суспільних відносин Росії, і стала головною причиною прийняття рішення у владній верхівці про «політичну нейтралізацію» І.Петрункевича з території Чернігівської губернії.

Промова І.Петрункевича щодо статистичного питання викликала бурхливу дискусію серед депутатів земства. Політик, полемізуючи з колегами, виклав своє бачення специфіки статистичних досліджень. На його думку, пропонувані опонентами статистичний метод перепису і запису не є оптимальним. «Бюрократичний спосіб перепису і запису, – відзначив політик, – є дуже небезпечним. Нам потрібні не бюрократичні формальності, а знання реального становища нашого господарства. Наші опоненти не розуміють методології збирання інформації – вони думають, що інформація буде збиратися по факту конкретного дня. Але цього бути не може, бо члени статистичного бюро – спеціально підготовлені професіонали у своїй галузі не братимуть цифру моменту, а середній показник, який виведуть із цілої низки складових. Вони не будуть зупинятися на врожаї поточного року, а будуть з'ясовувати родючість земель за декілька років, і тільки тоді дадуть відповіді на подібні питання. Статистичне бюро буде виконувати свою місію не бюрократичним способом, перебуваючи у місті і по-канцелярськи обробляючи інформацію, яку воно само ж і здобуло, а збираючи необхідні відомості

у конкретних місцевостях. Наші опоненти бажають, щоб статистичне бюро надавало інформацію про кількість земель і їх власників, при цьому обходячи невідповідне питання якості земель. Я глибоко переконаний, – заявив політик, – що статистичне бюро, перш за все, мусить вивчати якісні показники землі». І.Петрункевич закликав не відкладати питання щодо статистичного бюро на задній план, оскільки ні потреби часу, ні винятковість проблем цього не чекають¹⁷.

Таким чином, І.Петрункевич наполягав на прогресивності діяльності статистичного бюро, оскільки минулий бюрократичний досвід результату не приніс. Основними критеріями досліджень для І.Петрункевича були середні показники в економіці та якісні показники в галузі порівняльної статистики. Головним об'єктом повинні стати ґрунти губернії. Роз'їзна форма роботи бюро повинна була сприяти з'ясуванню реального стану господарства губернії, а відтак ілюструвала б диспропорції в економіці губернії.

На засіданні губернського земства 20 січня 1879 р. розглядалося питання про відкриття ремісничого училища у Чернігові. Консервативне дворянство висловилося проти організації училища, мотивуючи це тим, що необхідно буде постійно збільшувати видатки на цей заклад і шукати для нього нове приміщення. Речники цієї групи депутатів взагалі наголошували, що подібне училище не потрібне Чернігову, оскільки у місті немає промисловості і воно не буде продуктивним. Відтак провінції воно непотрібно, а гроші на його організацію краще направити стипендіатам сирітських притулків – ремісничі класи ж потрібно закрити, оскільки великої потреби у них немає. Така позиція дворянства викликала обурення І.Петрункевича і його соратників. Депутати від ліберальної фракції аргументовано довели доцільність відкриття училища, адже цей заклад, з одного боку, повинен компенсувати відсутність промисловості у губернії шляхом розвитку популярних промислів, а з іншого, – забезпечити професійними кадрами розвиток ремесла на селі та поповнити земські установи професійними службовцями. З ініціативи І.Петрункевича, губернське земство затвердило бюджет ремісничого училища – 9880 руб. та статут училища, який передбачав земський патронаж цього закладу: юридичне підпорядкування земству, фінансування із земського бюджету, звільнення випускників училища від необхідності отримання професійних свідоцтв у державних бюрократичних інстанціях – ремісничих управах, відтермінування військової служби студентів закладу. Проект статуту училища було вирішено передати міністерству народної освіти, а місцем дислокації училища було обрано Чернігів¹⁸.

Таким чином, зусиллями І.Петрункевича і його соратників було започатковано професійно-технічну освіту на території Чернігівської губернії. Особливої уваги заслуговує земський статус училища – ліберали намагалися забезпечити розвиток ремісничої освіти селянства заради уникнення залежності селянського стану від успіхів у землеробстві в умовах малоземелля. Метою лібералів було створення потужного, постійного штату ремісників – земських службовців. Крім того, цим кроком забезпечувалася незалежність земства від губернських ремісничих установ та забезпечення промислових об'єктів губернії кваліфікованими робітничими кадрами. Подібні заходи свідчили про намагання лібералів модернізувати економіку губернії на капіталістичний лад.

Таким чином, вищенаведений матеріал діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні свідчить про дуже широкий спектр напрямів реформаторської діяльності політика. На особливу увагу, з нашого погляду, заслуговують ініціативи й авторські проекти реформ у

сфері професіоналізації політичної діяльності гласних земств; запровадження системи пенсійного забезпечення для земських службовців; вирішення проблем продовольчої безпеки населення; сприяння процесам переселення малоземельного селянства; формування справедливої і економічно обґрунтованої податкової політики; розвитку професійно-технічної освіти. У цілому, практична діяльність політика відображала основні програмні принципи земського лібералізму і була практичним втіленням ідеологічної платформи ліберальної партії І.Петрункевича, тим самим являючи собою самостійну альтернативу суспільного розвитку Російської імперії.

¹ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. – №3. – С.55 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – №1.

² Там же. – №4. – С.87.

³ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1870 года. – Чернигов, 1870. – №2. – С.20–21.

⁴ Там же. – №4. – С.49–50.

⁵ Там же. – С.138–165.

⁶ Там же. – №7. – С.168–169.

⁷ Там же. – С.171–173.

⁸ Там же. – №10. – С.211.

⁹ Журналы заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1871 года. – №1. – С.3 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1871. – №6.

¹⁰ Там же. – №1. – С.4–5.

¹¹ Там же. – С.6–7.

¹² Там же. – С.9–15.

¹³ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. – Чернигов, 1875. – №6. – С.138–144.

¹⁴ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. – Чернигов, 1875. – №10. – С.282–285.

¹⁵ Там же. – №11. – С.330.

¹⁶ Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. – Чернигов, 1877. – №4. – С.159–164.

¹⁷ Там же. – №4. – С.191–192.

¹⁸ Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. – Чернигов, 1879. – №8. – С.290–300; 325–343.

In a publication the basic directions I.Petrunkévych's activity in the Chernihiv zemstvo are investigating. The special attention is spared to the reformative initiatives of I.Petrunkévych in the area of decision of problems of food safety, to the comprehensive help in migration of having insufficient land peasantry, forming of just tax policy on the basis of statistical researches, system development of folk education. The attention on progressive suggestions of politician in the field of introduction of the pension providing for zemstvo office workers and professionalization of political activity of zemstvo deputies is accented.